

Eneolitička faza sopotske kulture – kraj neolitika i početak eneolitika na području sjeveroistočne Hrvatske

The Eneolithic phase of the Sopot culture – the end of the Neolithic and the beginning of the Eneolithic in northeastern Croatia

Dragana Rajković

Arheološki muzej Osijek
Archaeological museum Osijek
dragrajkov@gmail.com

DOI: 10.17234/9789531758185-02

Razmišljanja koja se bave problemom prijelaza neolitika na eneolitik mogu se u grubim crtama podijeliti u dvije skupine. Jednu čine autori koji zastupaju tradicionalan pogled na ovo razdoblje, a vide ga kao posljedicu migracijskih pokreta novih etničkih grupa. Autori druge skupine proces eneolitizacije vide kao lokalni, unutarnji i pojedinačni razvoj kasnoneolitičkih zajednica (Banffy 1990-1991: 23). Promjene koje donosi eneolitik mogu se povezati s određenim socijalnim promjenama prouzročenim povećanjem broja stoke, razmjenom životinjskih proteina, primjenom plodoreda u poljodjelstvu, promjenama u klimi. Stanovništvo napušta velika naselja tipa tela i seli u manja, disperzirana naselja. Ovakav obrazac promjene naseljavanja, vidljiv je i na prostoru sjeveroistočne Hrvatske.

Rani eneolitik koji počinje oko 4500. pr. Kr. u većem dijelu sjeverne Hrvatske u početku ne donosi bitne promjene. Kasnoneolitičke zajednice poput sopotske kulture i njezinih regionalnih inačica, nastavljaju razmjerno miran tradicionalni život u istočnoj Slavoniji, zapadnoj Slavoniji i sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Ipak, sve brojnija populacija, snažan razvoj trgovine i komunikacije sa susjednim prostorima, gomilanje sve većih bogatstava te prvobitni razvoj metalurgije postupno počinju mijenjati tradicionalno neolitičko društvo. Tome treba pridodati i značajnije pokrete stanovništva koje iz stepskih područja sjeverno od Crnoga mora i istočne Europe zbog klimatskih promjena koje su prouzročile i demografsko-gospodarske potrebe, traži nove životne prostore na zapadu.

The ideas about the transition from the Neolithic into the Eneolithic can roughly be divided into two groups. One group is comprised of authors who support the traditional view of the period, and who see it as a result of the migrations of new ethnic groups. The second group sees the process of Eneolithization as the local, internal, and individual development of Late Neolithic communities (Bánffy 1990-1991: 23). The changes brought on by the Eneolithic can be connected to certain social changes caused by an increase in the number of cattle, the exchange of animal proteins, the application of crop rotation in agriculture, or changes in the climate. The populations abandoned large tell settlements and moved to small, dispersed ones. Such a change in settlement patterns is also visible in northeastern Croatia.

In a larger portion of northern Croatia, the Early Eneolithic began around 4500, and did not introduce major changes. Late Neolithic communities, such as the Sopot culture and its regional variants, continued their relatively peaceful traditional life in eastern Slavonia, western Slavonia and northeastern Croatia. However, the growing populations, the stronger development of trade and communication with the neighboring territories, the accumulation of riches, and the first development of metallurgy, gradually started to change the traditional Neolithic society, which was also affected by significant movements of populations from steppes north of the Black Sea and eastern Europe, which were instigated by climate change that also caused demographic and economic uproars, all in search of new living areas in the west.

U kronologiji neolitika i eneolitika za područje sjeverne Hrvatske već je odavno uočeno da nedostaje pojava koja bi se mogla okarakterizirati kao rani eneolitik, odnosno nije bilo vidljivo neko prijelazno razdoblje između kasnoga neolitika i eneolitika. Dugo se smatralo da eneolitik istočne Hrvatske čine badenska, kostolačka i vučedolska kultura, dok se u središnjim i sjeverozapadnim dijelovima eneolitik iskazuje kroz lasinjsku, retzgajarsku i kasnu vučedolsku kulturu, odnosno njezin regionalni tip C. No, kako je već odavno utvrđeno da i badenska i kostolačka i vučedolska kultura pripadaju kasnome eneolitu, postavilo se pitanje što je zapravo rani i srednji eneolitik. Pokazalo se da to razdoblje zauzimaju lasinjska i retzgajarska kultura, no opet je ostalo otvoreno pitanje ranoga eneolitika. Z. Marković je u svojoj monografiji 1994. predložio nešto drukčiju podjelu eneolitika u sjevernoj Hrvatskoj od one uobičajene (zapravo Dimitrijevićeve). On također eneolitičko razdoblje dijeli na tri dijela, ali rani eneolitik sagledava kroz daljnje trajanje sopotske kulture (tzv. Sopot IV) u istočnoj i srednjoj Slavoniji te horizont Seče u srednjoj i sjeverozapadnoj Hrvatskoj (Marković 1994: 28). Horizont Seče je već ranije definirao kao kulturu Seče, kronološki je smjestivši na prijelaz Vinča D2 u Vinču D3, odnosno Sopot III/IV (Marković 1985). U materijalnoj ostavštini uočio je mnoge dodirne točke s klasičnom sopotskom kulturom, ali i postojanje znatnih razlika koje nisu dopuštale da se nova pojava potpuno uklopi u postojeću sliku istočnoslavonske sopotske kulture. S druge strane jasno su bila vidljiva neka obilježja kasnih lendljskih kultura, osobito njihovih neslikanih inačica, poznatih na području zapadne Mađarske, Moravske i jugozapadne Slovačke. Uz to neka su obilježja podsjećala na keramografiju lasinjske kulture. Otkriće novih lokaliteta po cijeloj sjevernoj Hrvatskoj kao i radiokarbonski datumi s nekih od njih naveli su Z. Markovića da svoju kronologiju ranoga eneolitika donekle modificira, mada u općem smislu ostaje ista (Marković 2012) pa je pojam kulture Seče opravdano zamijenio tipom Seče sopotske kulture. Dakle, rani eneolitik u sjevernoj Hrvatskoj obilježuju regionalne inačice kasnoneolitičke zajednice sopotske kulture koje nastavljaju svoj tradicionalni život i početkom eneolitika paralelno s nekim novim eneolitičkim zajednicama. To potvrđuju i apsolutni datumi dobiveni radiokarbonskim metodama.

Prema trenutnom stanju istraživanja tip Seče sopotske kulture izdvojen je na Slavci u Novoj Gra-

Slika / Figure 1. Mala posuda s lokaliteta Koprivnički Bregi-Seče / A small vessel from the site of Koprivnički Bregi-Seče (foto / photo: I. Krajcar).

It was noticed long ago that the chronology of the Neolithic and the Eneolithic of northern Croatia was missing an occurrence that could be characterized as the Early Eneolithic, i.e. there was no visible transitional period between the late Neolithic and the Early Eneolithic. For a long time, it was thought that the Eneolithic of eastern Croatia was marked by the Baden, Kostolac and Vučedol cultures, and that of central and northwestern parts were marked by the Lasinja, Retz-Gajary and the late Vučedol culture, i.e. its regional type – C. However, as it was already established that the Baden, Kostolac and Vučedol cultures belonged to the Late Eneolithic, the question arose of what the Early and Middle Eneolithic were. It then became clear that the period was marked by the Lasinja and Retz-Gajary cultures, but the question of the Early Eneolithic remained unanswered. In his 1994 monograph, Z. Marković suggested a different division of Eneolithic in northern Croatia that the usual one (made by Dimitrijević). He also divided the Eneolithic into three parts, but studied the Early Eneolithic as a prolonged duration of the Sopot culture (so called Sopot IV) in eastern and central Slavonia, as well as the Seče phase in central and northwestern Croatia (Marković 1994: 28). He had previously defined the Seče phase as the Seče culture, chronologically placing it to the Vinča D2 to Vinča D3, i.e. the Sopot III to IV transition (Marković 1985). He saw numerous points of contact with the classical Sopot culture in the material remains, but also the existence of significant differences that did not allow the new occurrence to completely fit into the picture of the Sopot culture in eastern Slavonia. On the other hand, some characteristics of the late Lengyel cultures were clearly visible, especially the non-painted variants, known from western Hungary, Moravia and southwestern Slovakia.

Slika / Figure 2. Vrč s lokaliteta Sopot / A jug from the site of Sopot (foto / photo: I. Krajcar).

diški (Mihaljević 2012) i Pepelani (Minichreiter 1990), potom na križevačkom području na lokalitetu Grabrovec-Zvonarica, gdje su u donjem sloju otkriveni nalazi Seče-tipa, a u gornjem lasinjske kulture (Marković & Homen 1990). Na lokalitetu Karane u blizini Križevaca, također su prisutni elementi Seče-tipa i lasinjske kulture (Marković 2012: 61), kao i na lokalitetu Letičani-Bukvik (Dimitrijević 1961: sl. 26-29; Marković 1985: 8-9, sl. 6). Površinski nalazi ove kulture uočeni su u blizini Virovitice na nalazištima Rezovac, Orošac-Dvor, Brana i Pepelana (Minichreiter 1986: 83; 1990: 27-29). Opravdanost uvrštavanja spomenutih lokaliteta u rani eneolitik te izdvajanje eneolitičke faze sopotske kulture potvrđuju i noviji radiokarbonski datumi sa Sopotu 4340-4040 pr. Kr., 4320-4040, 4250-4040 pr. Kr., 4250-4030 pr. Kr., 4230-3940 pr. Kr. (Obelić et al. 2004: 252). Ova prijelazna faza prema eneolitičkom horizontu, uočena je na Sopotu u najmlađim objektima koji se sastoje od kanala i rupa za stupove (Krzrnarić Škrivanko & Balen 2006; Krzrnarić Škrivanko 2011: 213; 2015: 379, 380, sl. 18-19).

Slični datumi potječu i s lokaliteta Nova Gradiška-Slavča 4250-3990 pr. Kr. (Mihaljević 2012; 2014: 83) te nalazišta Osijek-Filipovcica/Hermanov vinograd 4230-3810 pr. Kr. i jedan s nalazišta Otok-Mandekov vinograd 4330-4040 pr. Kr. (Obelić et al. 2004: 252, 253), a povezani su uz keramičke nalaze stupnja Sopot IV. Taj je stupanj definirao Z. Marković uočivši u keramičkom materijalu s istočnoslavonskih lokaliteta određene sličnosti s tipom Seče, ali i razlike u odnosu na stupanj III klasične sopotske kulture (Marković 1994: 28, 85). Sopotu IV pripisao je i nalaze s područja Đakovštine, a to su Drenje i Mrzović kod Đakova (Marković 1994: 85; 2012: 14). Grubu keramiku karakteriziraju ručke koje spajaju obod i rame posude, oker do svijetlo-crvene boje, a u fak-

Additionally, some characteristics resembled the pottery production of the Lasinja culture. The discovery of new sites all across northern Croatia, as well as radiocarbon dates from some of them, urged Z. Marković to somewhat modify his chronology of the Early Eneolithic, although it generally stayed the same (Marković 2012), so he justifiably replaced the term 'the Seče culture' with 'the Seče type of the Sopot culture'. Therefore, the early Eneolithic in northern Croatia is marked by regional variants of the Late Neolithic communities of the Sopot culture, who continued their traditional way of life at the beginning of the Eneolithic parallel with some new Eneolithic communities. This was confirmed by absolute dates obtained through the application of the radiocarbon method.

According to the current state of research, the Seče type of the Sopot culture was defined at Slavča in Nova Gradiška (Mihaljević 2012) and at Pepelana (Minichreiter 1990), then in the territory of Križevci, at the site of Grabrovec-Zvonarica, which yielded finds of the Seče type in the lower, and those of the Lasinja culture in the upper layers (Marković & Homen 1990). The site of Karane near Križevci also yielded elements of the Seče type and the Lasinja culture (Marković 2012: 61), as did the site of Letičani-Bukvik (Dimitrijević 1961: sl.26-29; Marković 1985: 8-9, sl. 6). Surface finds of this culture were recorded near Virovitica, at the sites of Rezovac, Orošac-Dvor, Brana, and Pepelana (Minichreiter 1986: 83; 1990: 27-29). The justified inclusion of these sites into the Early Eneolithic and the defining of an Eneolithic phase of the Sopot culture have been confirmed by the latest radiocarbon dates obtained at Sopot: 4340-4040 BC, 4320-4040 BC, 4250-4040 BC, 4250-4030 BC, 4230-3940 BC (Obelić et al. 2004: 252). This transitional phase towards the Eneolithic was noticed in the youngest structures at Sopot, composed of canals and post holes (Krzrnarić Škrivanko & Balen 2006; Krzrnarić Škrivanko 2011: 213; 2015: 379, 380, Fig. 18-19).

Similar dates were obtained at Nova Gradiška-Slavča, 4250-3990 BC (Mihaljević 2012; 2014: 83), Osijek-Filipovcica/Hermanov Vinograd, 4230-3810 BC, and Otok-Mandekov Vinograd, 4330-4040 BC (Obelić et al. 2004: 252, 253), and can be connected to ceramic finds of the Sopot IV phase. This phase was defined by Z. Marković, who noticed similarities with the Seče type in the material from sites in eastern Slavonia, as well as differences in relation to phase III of the classical Sopot culture (Marković 1994: 28, 85). He ascribed other finds to the Sopot IV phase,

turi ima primjese pijeska i usitnjenog kamena. Od oblika izdvojeni su lonci i lončići s otiscima prsta u traci ili stijenci posude. Fina keramika je ponekad glačana i sa sjajem, boja joj je siva, crna, a rijetko crvena, a ponekada je vidljiv trag slikanja crvenom bojom. Karakteristični oblici su konične zdjele na cilindrično-zvonastoj nozi s rupom, kuglaste svijetlosive zdjele s plitkim vertikalnim kaneliranjem te različite bikonične zdjele. Karakteristične su i blago jezičaste aplikacije na prijelomu te zaravnjeni obodi zdjela (Marković 1994: 85). Finu keramiku iz SJ 091 nalazišta Slavča-Nova Gradiška (Mihaljević 2012) obilježuje boja koja varira od crne do crevnosmeđe i crvene, od oblika zaobljene zdjele, bikonične zdjele, bikonične zdjele s ručkom od oboda do prijeloma, bute ili dublje zdjele sa šiljastom kljunastom ručkom, kupe na nozi zvonoliko-cilindričnog tipa. Ukrašavanje fine keramike je rijetko, a javlja se žljebljenje horizontalnih linija u nizu ili samostalno te plastične aplikacije na trбуhu. Najkarakterističniji su ukras udubljene jamice na ručki i trбуhu zdjele s ručkom. Gruba keramika u fakturi ima primjese pijeska i kamena, a boja varira od oker, smeđe, sive do sivocrne i crne (Marković 2012: 62).

Ranoeneolitički horizont potvrđen je i na nalazištu Gomolava (Gomolava IIa, Brukner 1980-1981: 20-25; Petrović 1986: 23) te Gradini na Bosutu (Tasić 1985: 1-2). Na potonjem, u sloju Bosut I uočen je vrlo debeo sloj kasnoneolitičke lendelske kulture, bogat keramičkim nalazima koji su bili pomiješani s nalazima lasinjske, vatinske i kulture Boleraz. Stoga N. Tasić smatra ovaj lokalitet dobrim primjerom kontakata na relaciji Sopot-Lengyel-Vinča u vrijeme ranoga eneolitika na području Slavonije i istočnoga Srijema, te naglašava kako iza ovog horizonta odmah slijedi sloj lasinjske kulture, bez značajnog prekida. E. Bánffy također naglašava kontinuitet Lengyel-Balaton-Lasinja na području južne Transdanubije. Postojanje faze finalnog Sopot pretpostavio je i B. Brukner te ga vremenski izjednačio s Vinčom D i kulturom Tiszapolgar (Brukner 1980-1981). Kraj stupnja III sopotske kulture smješta se u 4600/4500. pr. Kr., i prema kronologiji Borić 2009. paralelan je s Vinčom D (Borić 2009: 234). U tom slučaju datume koji se pojavljuju između 4500. i 4300. možemo smatrati datumima ranoga eneolitika, odnosno Sopot IV (Z. Marković), paralelnog s Lengyelom III i fazom Seče sopotske kulture. J. Balen se slaže da je potpuno opravdano klasičnu sopotsku kulturu (stupnjevi I-III prema S. Dimitrijeviću) datirati najkasnije do oko 4500. pr.

including those from the Đakovo region - Drenje and Mrzović near Đakovo (Marković 1994: 85; 2012: 14). Coarse pottery is characterized by handles that connect the rim and the shoulder, varies in color from ochre to light red, and has a lot of inclusions of sand and crushed rock. Characteristic forms include jugs and small jugs with finger imprints in a ribbon or on the vessel surface. Fine ware is sometimes polished and has a sheen, varies in color from gray, black and, occasionally, red, and sometimes has traces of red paint. Characteristic forms include conical bowls on a cylindrical/bell-like foot with a hole, spherical light gray bowls with vertical flutes, and different biconical bowls. Slightly tongue-like applications on the transition of the vessel body and straightened vessel rims are also characteristic (Marković 1994: 85). Fine ware, from SU 091, discovered at Slavča-Nova Gradiška (Mihaljević 2012) is characterized by variation in color from black to reddish-brown and red, rounded bowls, biconical bowls, biconical bowls with a handle that connects the rim and the transition of the vessel body, "bute" or deeper bowls with a pointy beak-shaped handle, and vessels on a cylindrical/bell-like foot. Decorations rarely appear on fine ware, but include gauged individual or stacked horizontal lines and plastic applications at the body. The most common decorations include sunken holes on the handle and the bodies of vessels with handles. Coarse pottery contains inclusions of sand and rocks, varies in color from ochre and gray to gray-black and black (Marković 2012: 62).

An Early Eneolithic phase was also confirmed at Gomolava (Gomolava IIa, Brukner 1980-1981: 20-25; Petrović 1986: 23) and Gradina na Bosutu (Tasić 1985: 1-2). At the latter site, the Bosut I layer yielded a thick layer of the Late Eneolithic Lengyel culture that contained pottery finds, mixed with those of the Lasinja, Vatin and Boleraz cultures. Therefore, N. Tasić sees this site as a good example of the Sopot-Lengyel-Vinča contacts during the Early Eneolithic in Slavonia and eastern Syrmia, and emphasizes that this phase was immediately followed by a layer of the Lasinja culture, without significant interruption. E. Bánffy also emphasizes the Lengyel-Balaton-Lasinja continuity in southern Transdanubia. The existence of the final Sopot phase was also suggested by B. Brukner, who dated it to the same time as Vinča D and the Tiszapolgar culture (Brukner 1980-1981). The end of phase III of the Sopot culture is dated to 4600/4500 BC and is, according to the chronology of Borić from 2009, parallel to Vinča D (Borić 2009: 234). In that case, the dates that appear

Kr. i da prije lasinjske kulture svakako treba uzeti u obzir postojanje eneolitičke faze sopotske kulture, kako je to obrazložio Z. Marković (Balen et. al. 2009: 35).

between 4500 and 4300 can be ascribed to the Early Eneolithic, i.e. Sopot IV (Z. Marković), which is parallel to Lengyel III and the Seče phase of the Sopot culture. J. Balen agrees that it is justifiable to date the classical Sopot culture (phases I-III according to S. Dimitrijević) to 4500 BC at the latest, and that Lasinja culture might have indeed been preceded by an Eneolithic phase of the Sopot culture, as explained by Z. Marković (Balen et. al. 2009: 35).

Literatura / Bibliography

Balen, J., Bilić, T., Bunčić, M., Drnić, I., Solter, A. 2009, Rezultati zaštitinih istraživanja na lokalitetu Ivandvor-šuma Gaj, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., XLIII, 23-72.

Bánffy, E. 1990-1991, Continuity od Discontinuity? Some Questiones on the Transition from Neolithic to the Copper Age in the Carpatian Basin, *Antaeus* 19-20, 23-32.

Borić, D. 2009, Absolute Dating of Metallurgical Innovations in the Vinča Culture of the Balkans, *Universitätsforschungen zur prähistorischen archäologie* 169, Bonn, 191-245.

Brukner, B. 1980-1981, Zum problem der Auflösung der Früheneolithischen Kulturen in Südostpannonien. *Archaeologica Iugoslavica* XXI-XXII, 16-26.

Dimitrijević, S. 1961, Problem neolita i eneolita u sjeverozapadnoj Jugoslaviji, *Opuscula archaeologica* V, Zagreb.

Krznarić Škrivanko, M. 2011, Radiokarbonski datumi uzoraka sa Sopota, in: M. Dizdar (ed.), Panonski prapovijesni osviti – Zbornik radova posvećen Korneliji Minichreiter uz 65. obljetnicu života, Zagreb, 209-225.

Krznarić Škrivanko, M. 2015, Rezultati Dimitrijevićevih istraživanja Sopota u svjetlu novih istraživanja, *Opuscula Archaeologica* 37-38/2013-2014, Zagreb, 371-395.

Krznarić Škrivanko, M. & Balen, J. 2006, Osmi, deveti i deseti sezona sustavnog istraživanja gradine Sopot (godina 2003., 2004., 2005.), *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* XXXVIII/1, 51-60.

Marković, Z. 1985, Problem ranog eneolita u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. ser. 18, 1-34, T. 1-11.

Marković, Z. 1994, *Sjeverna Hrvatska od neolita do brončanog doba, Problem kontinuiteta stanovništva i kultura sjeverne Hrvatske od ranog neolita do*

brončanog doba, Muzej grada Koprivnice, Koprivnica.

Marković, Z. 2012, Novija razmatranja o nekim aspektima sopotske kulture u sjevernoj Hrvatskoj, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 29, Zagreb, 57-69.

Marković, Z. & Homen, Z. 1990, Nekoliko novijih momenata u istraživanju neolita i eneolita u sjevernoj Hrvatskoj, *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 18, Ljubljana, 61-82.

Mihaljević, M. 2012, *Sopotska kultura u zapadnoj Slavoniji s posebnim osvrtom na nalazište Slavčanova Gradiška*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu.

Mihaljević, M. 2014, Slavča-Nova Gradiška, in: J. Balen, T. Hršak, R. Šošić Klindžić (eds.), *Darovi zemlje - neolitik između Save, Drave i Dunava*, katalog izložbe, Zagreb, 82-84.

Minichreiter, K. 1986, Pregled arheoloških nalaza na području općine Virovitica, *Virovitički zbornik 1234-1984*, Virovitica, 81-98.

Minichreiter, K. 1990, Prvi rezultati arheoloških istraživanja u Pepelanama, *Arheološka istraživanja u Podravini i kalničko-bilogorskoj regiji, Znanstveni skup Koprivnica 1986, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 14, Zagreb, 19-38.

Obelić, B., Krznarić Škrivanko, M., Marijan, B., Krajcar Bronić, I. 2004, Radiocarbon dating of Sopot Culture sites (Late Neolithic) in Eastern Croatia, *Radiocarbon* Vol 46., Nr. 1, 245-258.

Petrović, J. 1986, Srednji i pozni eneolit, in: *Gomolava od praistorije do srednjeg veka*, katalog izložbe, Novi Sad, 23-30.

Tasić, N. 1985, O hronološkom odnosu eneolitskih kultura u jugoslovenskom Podunavlju, *Starinar* XXXVI, Beograd, 1-11.